

Når dialogen brytes

Kjersti Ericsson

Historiefortelling som tilstreber samfunnsmessig integrasjon, får store omkostninger for dem som utelukkes fra de ærefulle fortellingene. Selv opplevde Kjersti Ericsson dette gjennom faren, som var motstandsmann og kommunist. En annen gruppe som falt utenfor de kollektive historiefortellingene var barn med tysk far og norsk mor.

PROVOSERENDE GRAVSTED: Over 7000 sovjetere er gravlagt på Tjøtta. Navneskiltene har blitt fjernet og stuet vekk på en låve. Foto: Øyvind Nordahl Næss/VG/Scanpix

Jeg er født i januar 1944. Som mange i min generasjon har jeg vokst opp med historier om hva som hendte med familien vår under krigen. Gang på gang har jeg hørt historien om hvordan moren min flyktet med meg til Sverige da jeg var spedbarn. Jeg var et usedvanlig flinkt lite barn, siden jeg ikke gråt en eneste gang i løpet av den lange og farlige vandringen gjennom skogen. Delvis ble jeg båret av to menn, i en provisorisk hengekøye laget av en regnfrakk, delvis var jeg bundet fast på ryggen til en ung mann med gevær, som ledet og vaktet flyktingene til sikkerhet og frihet på den andre sida av grensa. I Sverige fikk jeg min første og kjæreste teddybjørn som presang fra snille svensker, som ville at flyktingbarna skulle ha en god jul. Jeg har også fått høre om hvordan faren min ble i Oslo for å leve under jorda og fortsette det motstandsarbeidet han drev. Og at jeg var litt sjenert da moren min og jeg kom tilbake etter krigen, og denne fremmede mannen som var faren min, møtte meg på stasjonen.

Disse fortellingene fikk meg til å føle at også jeg hadde spilt en bitteliten rolle i Norges kamp. Seieren og familiens gjenforening bidro med en fortjent happy ending, både på det nasjonale og det personlige plan. Min families personlige fortellinger var knyttet til den stolte, kollektive tradisjonen om det norske folket, samlet mot okkupasjonsmakten.

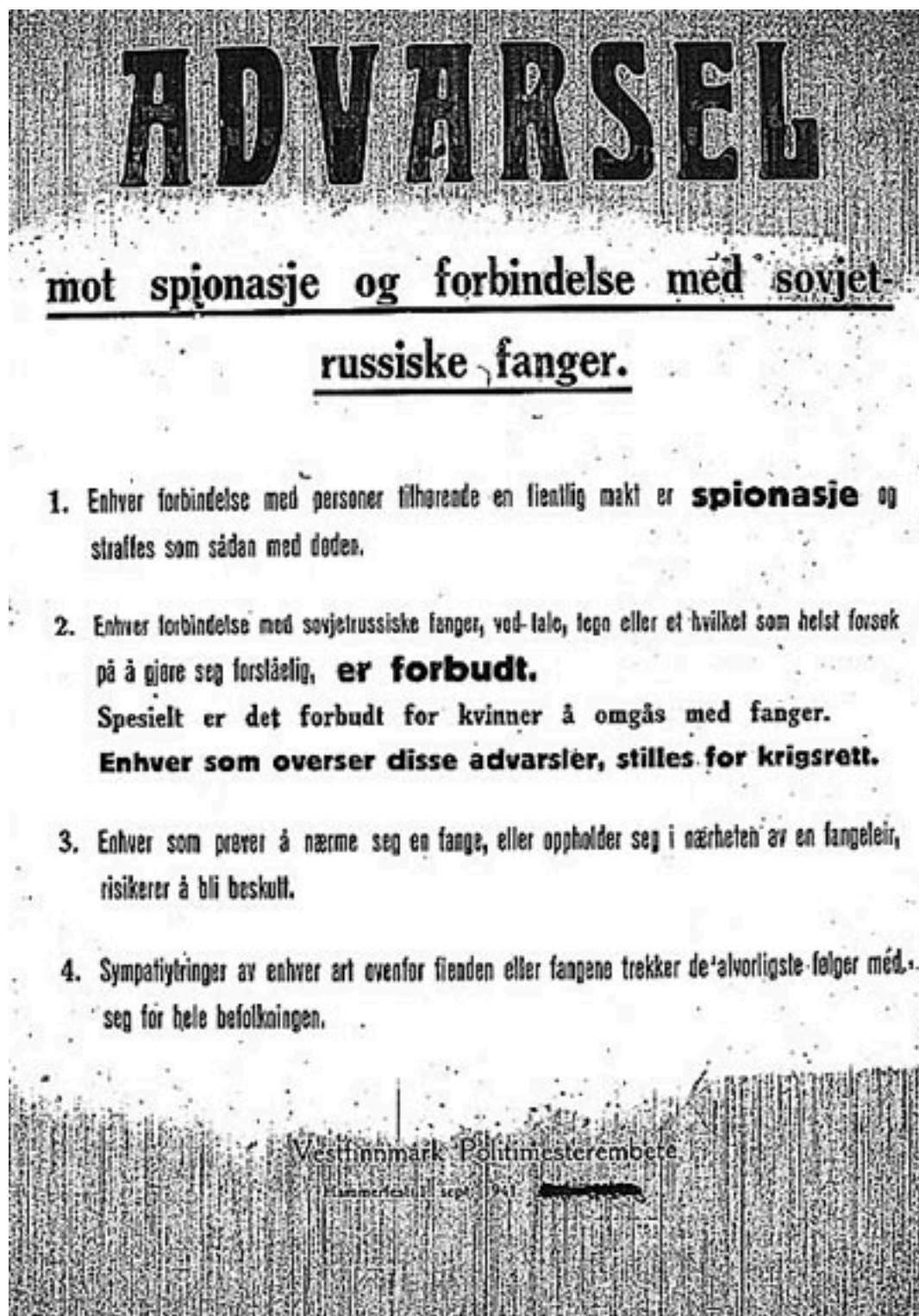
En annen historie

Men det fantes også en annen historie om krigen i min familie. Den var ikke like uttalt, ikke like fast formet til en nøkkelanekdote som skulle leve gjennom generasjonene. Denne andre historien var der mer som en eim av aldri overvunnet bitterhet. Mens historien om flukten til Sverige plasserte oss midt i kollektivtradisjonen, som et mønsterseksempel, truet den andre med å skyve oss ut i periferien. For riktig nok var faren min motstandsmann. Men ikke av den rette sorten. Faren min var nemlig kommunist.

I den kollektive historien om motstandskampen i Norge har kommunistene fått en marginal plass. Og denne marginaliseringen begynte tidlig. I brev som faren min skrev rett etter frigjøringen, står det:

«For øvrig, når man har levd med livet i hendene som jeg har gjort, så er det kanskje ikke til å unngå at jeg møter freden annerledes enn mange andre. Det gir meg litt flau smak i munnen, og det er bittert å være vitne til hvordan vi som *virkelig* har gjort noe i kampen mot landets fiender, blir satt utenfor nå da det ikke lenger er noe farlig. /.../ Vår innsats under krigen har de færreste øynene åpne for. Men jeg kan ikke si at det biter meg så meget heller at ingen berømmer oss, mens hundrevis av andre folk som har vært helt passive under krigen, så sant de ikke har drevet svartebørs eller jobbet for tyskerne, de hører til hjemmestyrkene og går med armbind.»

«Den kollektive erindringshistorien om okkupasjonsårene utgjøres av individuelle minner og skreven historie i en tett og gjensidig bekreftende dialog. Disse to store linjene henter mening og legitimitet fra hverandre,» sier folkloristen Anne Eriksen (1999, s. 102). Min families historie om flukten til Sverige plasserer oss trygt og godt inn i den kollektive tradisjonen om Norge under krigen: et samlet folk mot okkupasjonsmakten. Men fars brev om virkelig innsats som ikke blir verdsatt, og folk som plutselig blir helter når faren er over, bryter med den «gjensidig bekreftende dialogen».

SPIONFRYKT: «Enhver forbindelse med personer tilhørende en fiendtlig makt er spionasje og straffes som sådan med døden.» Plakat med advarsel mot kontakt med sovjetrussiske fanger.

Kollektiv erindring - og glemsel

Den kollektive tradisjonen som oppstår rundt viktige begivenheter, som okkupasjonen av Norge, handler nemlig ikke bare om å huske. Den handler også om å glemme eller utelate, og om å tolke det som skjedde, på bestemte måter. Og ikke minst handler den om å forme den fortellingen som ettertida

skal leve med. Det bildet vi har av fortida, sier kanskje like mye om samtidas sosiale og politiske behov og konflikter som det sier om hva som en gang hendte.

Den norske kollektivtradisjonen om krigen er sterk og mytepreget, sier Anne Eriksen (1995). Fortellingen om krigen har ifølge henne fungert byggende og integrerende. Den har skapt nasjonal konsensus og et verdigrunnlag for gjenreisningen, og dermed for det moderne norske samfunnet. «Samtidig har den plassert Norge i det internasjonale samfunnet og bidratt til å skape bildet av det lille, men tapre og frihetselskende folk, med moralsk integritet og høyt utviklet rettferdighetssans. Endelig fungerer tradisjonen som mytisk tematisering av den universelle fortellingen om kampen mellom godt og ondt» (s. 173).

Den danske historikeren Anette Warring (2005) peker også på at den *danske* kollektive erindringen om okkupasjonen tjente viktige samfunnsmessige funksjoner. Danmark hadde et annet okkupasjonsforløp enn Norge, siden den danske regjeringa ble sittende under det meste av okkupasjonstida og samarbeidet med tyskerne. Etter krigen utgjorde denne «uheroiske» historien et problem som ifølge Warring ble løst på det erindringspolitiske planet. Basert på et politisk kompromiss mellom motstandsbevegelsen og samarbeidspolitikerne ved frigjøringa ble det mulig å skape et nasjonalt, patriotisk narrativ som portretterte Danmark som en motstandsnasjon, sier hun. Denne nasjonalpatriotiske tolkningen av okkupasjonsperioden var nødvendig for å bygge over kløfter som ellers ville ha truet med å splitte og oppløse nasjonen. Den la et forsonende glemselens slør over samarbeidsperioden og skjøv tidspunktet for starten på motstanden bakover i tid. Den ga legitimitet til motstandsbevegelsens handlinger mot den demokratisk valgte regjeringa, ved å tolke motstanden som et uttrykk for folkets egentlige vilje og allmenne innstilling. Og den plasserte minnet om hverdagslivet under okkupasjonen i det strålende lysskjæret fra fortellingens hovedtema: historien om motstand (s. 47).

UTSTØTT: Norske kvinner som fikk barn med tyske soldater ble betraktet som landssvikere. Barna gikk ofte en hard fremtid i møte, enten mødrene lot dem vokse opp i Norge eller i Tyskland. Her er en gruppe kvinner med sine barn på vei til Tyskland i 1946. Foto: Scanpix.

En sovjetisk hane

Men den «nasjonale konsensus» som den norske kollektivtradisjonen bidro til å skape, og den nasjonale forsoning som den danske okkupasjonsfortellingen sikret, krevde også glemsel og utelatelse, ja, eksklusjon. Gjenskapingen av det danske erindringsfellesskapet var nær knyttet til identitetsprosesser som innebar ekskludering og inkludering, basert på et klart skille mellom kollaboratører og dem som ytet motstand. Følgelig fikk motstandsbevegelsen og de aktørene som var bærere av denne erindringen, en privilegert status når det gjaldt å avgjøre hva som skulle huskes og hva som skulle glemmes. Motsatt ble minnene til dem som hadde vært «på den gale sida» under krigen, ekskludert, sier Anette Warring. Den mørke sida ved den norske kollektivmyten er at den legitimerede ekskluderingen av NS-medlemmer, ofte langt utover sonet straff, ja, noen ganger i generasjoner, sier Anne Eriksen.

Verken Warring eller Eriksen nevner kommunistene. Men kollektivtradisjonen om den varme krigen levde sitt liv i et samfunn preget av den kalde krigen, som vel må sies å ha startet før den varme var slutt. I en situasjon der det var opplest og vedtatt at Vest var venn og Øst var fiende, var det ikke klima for å huske og å hedre kommunistenes krigsinnsats. Det var imidlertid ikke bare den kommunistiske delen av motstandsbevegelsen som ble slettet fra en kollektiv erindring preget av etterkrigstidas politiske konflikter.

Som liten hadde jeg en hane spikket i tre. Den var laget av en av de 100 000 sovjetiske krigsfangene som gjorde tvangsarbeid i 278 større og mindre leirer rundt i hele Norge. Ca. 13 000 av dem døde under oppholdet her i landet. Det er flere enn alle nordmenn som ble drept som følge av krigshandlinger. Den tallmessig største offergruppa i Norge under 2. verdenskrig var altså sovjetiske krigsfanger. Men de er nesten forsvunnet ut av norsk krigshistorie. Slettingen av deres minne fra den kollektive erindringen tok til dels groteske og handfaste former, gjennom den såkalte «Operasjon asfalt»:

Etter krigen fant en sovjetiske krigsfanger gravlagt både på krigskirkegårder og vanlige kirkegårder, ved militære anlegg og i utmark, i myrlendt og vanskelig fjellterreng. I 1948 begynte norske myndigheter å arbeide med å etablere et felles gravsted der de ville samle alle de sovjetiske krigsgravene i Nordland, Troms og Finnmark. Det felles gravstedet skulle være på øya Tjøtta i Nordland. Flyttingen startet i 1951, og krigskirkegården på Tjøtta ble innviet i 1953. Også i Sør-Norge ble sovjetiske falne samlet på egne krigskirkegårder. Frykt for spionasje når sovjetiske borgere kom for å ha minneseremonier på alle de lokale gravstedene over hele landet, var noe av bakgrunnen for disse flyttesjauene (se Neerland Soleim 2004). Lokale minnesmerker ble revet ned og lik gravd opp, for å samles utenfor allfarvei på Tjøtta. Der ville få se dem og bli minnet om historien bak. «Operasjon asfalt» må forstås i lys av den kalde krigen. Både spionasjefrykten og ønsket om å nedtone Sovjets innsats og lidelser i den 2. verdenskrig spilte antakelig med.

Ekskluderte minner

Min families fortellinger om krigen hadde et tvetydig forhold til den kollektive erindringen. På den ene sida var de trygt i samklang med den store fortellingen om det norske folkets motstand mot den tyske okkupasjanten. På den andre sida var det fortellinger som delvis var visket vekk fra det kollektive bildet.

I voksen alder har jeg snakket med mange som har levd med byrden av en kollektiv erindring som ikke rommer *noen* verdig plass for deres egen families fortellinger. Det dreier seg om den gruppa som går under navnet krigsbarn. Krigsbarn betyr i denne sammenhengen barn av norske kvinner og tyske soldater, født under eller umiddelbart etter den tyske okkupasjonen av Norge. Sammen med Eva Simonsen har jeg skrevet boka *Krigsbarn i fredstid* (2005) basert på livshistoriske intervjuer med 100 krigsbarn, gjennomført i forbindelse med et forskningsprosjekt.

Måten fortida blir husket på, har stor betydning for samfunnets sjølforståelse. Når det gjelder den relativt nære fortida, har kollektivtradisjonen også følger for enkeltmenneskers og gruppers identitet og sjølrespekt. For krigsbarna er den kollektive erindringen om 2. verdenskrig livsviktig. Hvilken plass fedrene deres, mødrene deres og de sjøl tildeles i den store fortellingen om det okkuperte Norge, har betydning for deres egne livssjanser og identitetsprosesser.

Verken som barn eller i voksen alder har krigsbarna kunnet unngå å bli konfrontert med kollektivtradisjonen om Norge under okkupasjonen i ulike former. Flere forteller om hvor fryktelig det var når de lærte om 2. verdenskrig i skoletimene. Noen hadde følelsen av at lærerne malte ut om tyskernes grusomheter og tyskertøsenes usedelighet fordi de visste at det satt en «tyskerunge» i klassen og hørte på. I andre tilfeller visste verken lærer eller medelever at informanten hadde tysk far. Likevel var disse historietimene tunge å komme igjennom: Geir satt der og var livredd for at det skulle komme fram at han «stammet fra krigsforbrytere», som han sier det, og Frøydis følte seg medskyldig i jødeutryddelsene. Over siterte jeg Anne Eriksen (1995), som sier at kollektivtradisjonen om okkupasjonstida i Norge fungerte som en «mytisk tematisering av den universelle fortellingen om kampen mellom godt og ondt». Krigsbarna sto i fare for å oppleve seg som knyttet til «det onde» - med de konsekvensene det kunne få for identitet og sjølbilde.

Taushet og skam

Den kollektive erindringen får ofte handfaste uttrykk i monumenter og minnedager. Etterkrigstidas 17. mai-feiring kunne også bli en anledning til å markere hvem som skulle utelukkes fra det nasjonale «vi»: Krigsbarnets flagg kunne bli trampet i søla, og barnet sjøl bli kastet ut av det jublende toget. En kvinne som ble sendt til Tyskland gjennom Lebensborn under krigen og hentet tilbake til Norge som seksåring, forteller at fostermoren tok henne med seg opp i heia da det var kongebesøk i byen. Når kongen, det mest opphøyde av alle nasjonale symboler, var på besøk, kunne ikke en liten seksåring gå rundt i gatene og snakke tysk!

Hva skjer med individuelle minner som *ikke* kan inngå i «en tett og gjensidig bekreftende dialog» med den kollektive erindringen? Og hva skjer med de «ekskluderte» minnene til dem som hadde vært «på den gale sida» under krigen? Hva skjer med minner som ikke får noen plass innenfor rammen av den kollektive erindringen? Bli de holdt levende i små og lokale, kanskje opposisjonelle minnefellesskap? Det hender nok. Men det er også en annen mulighet, og det er taushet.

Mange krigsbarn fikk ikke vite noe om mors liv under krigen, om møtet med far og forholdet mellom de to, om hva som hendte da krigen var slutt. Ikke sjelden ble de holdt i uvitenhet om hvem biologisk far var, og den som holdt dem i uvitenhet, var mor, bestemor, adoptivforeldre og institusjonspersonale. Vanskeligst ser det ut til å ha vært når mor var den tause. Bare noen få tar hennes taushet med lett hjerte. På et eller annet tidspunkt begynte spørsmålene å melde seg, kanskje utløst av slengbemerkinger fra medelever eller naboer: Hvorfor har ikke jeg noen pappa som alle andre? Kan denne gamle mannen virkelig være faren min? Er mammas mann min pappa? Er mor og far de egentlige foreldrene mine?

Mange lærte å avstå fra å stille spørsmålene høyt, av hensyn til mor eller andre foresatte. Noen var mer pågående, de rotet i skuffer og vesker og fant avslørende papirer. Andre spurte gang på gang. En av dem var Inger. Besteforeldrene adopterte henne og sa at de var foreldrene hennes. Den biologiske moren snakket ikke med Inger om faren, heller ikke da hun ble voksen. Hun skammet seg gjennom hele livet, og ville ikke prate om det. Inger mener moren håpet alt skulle bli «lagt i graven» da bestemoren døde. Så døde også moren, og det viste seg at alle papirer var brent. Inger har bare dåpsattesten sin. Der står det at faren er død, men det tror hun ikke på. I alle etterkrigsårene har det vært hysj, hysj, sier Inger. Hun hadde et bilde av faren, men det ble tatt fra henne og revet i stykker.

Dødsleiet som mulighet

Tausheten, og barnets kamp for å få vite, kan vare bokstavelig talt til graven. Morens dødsleie kan bli kampens siste arena, som i Weras fortelling: Moren til Wera ble snauklipt og internert etter krigen. Wera vokste opp med moren sin, som måtte jobbe og jobbe med vask og annet for bare så vidt å få endene til å møtes. Hun var forferdelig bitter og sint, sier Wera. Noen ganger drakk hun, da ble Wera redd. Gjennom samtalen med Wera vokser det fram et bilde av en ensom liten unge med en bitter mor, en unge som ble nesten sykkelig beskjeden og var helt alene uten noen til å varme og trøste seg. Wera fikk følelsen av at det hadde skjedd noe forferdelig stygt da hun ble født. Da hun var 16 år, fikk hun vite navnet på faren, men noe mer fikk hun aldri vite. Alt var elendig tabu, sier hun. Moren fikk kreft 42 år gammel og døde da hun var 50 år. Wera ønsket at de skulle komme nærmere hverandre på sykehuset, mens moren var døende. Men moren var som «en lukket bok».

Morens dødsleie som den siste, tapte sjansen til nærhet og viten går igjen i flere samtaler. Men det hender at mødre prøver å bøte på noe, med en gest før graven. Nesten nitti år gammel ga moren til Alfhild datteren et bilde av faren. Ellers snakket de aldri om faren hennes, verken da Alfhild var barn, eller etter at hun ble voksen. Det kjentes som tabu, sier Alfhild. Moren måtte dø før Alfhild følte at hun

kunne begynne å gjøre undersøkelser om farfamilien sin. I Alfhilds barndom hadde moren ei kiste der det lå en brev bunke på tysk. Da hun døde, var brevene borte. Hun hadde nok brent dem. Bildet var det eneste minnet om faren som hun ga videre til datteren.

Mange mødre var opptatt av å skjule sporene sine før de døde. Historiene er fulle av brente papirer og forsvunne bilder. Og knust glass: Benedikte sier at hun alltid har visst at det var noe galt med henne, at hun var tyskerunge og ingenting verdt. Moren nektet helt til sin død å fortelle Benedikte noe om faren hennes. Før hun døde, sørget moren for å brenne alle papirer med tilknytning til faren. Dette har Benedikte tatt svært tungt. Som barn hadde hun en glassflaske med et skip inni, den skal ha stammet fra faren. Denne flasken knuste moren.

Taushet som tradering

Tausheten framstår som en åpen verkebyll mellom mor og barn. Rundt tausheten utspilles også den tragiske kampen der mor og barn blir skyld i gjensidige krenkelser. Når barnet ønsker å vite hvem faren er, blir det en trussel mot moren. Med spørsmålene sine tramper barnet over morens grenser og inn i det skamfylte. Fra barnets perspektiv blir moren den som fratrar barnet retten til egen historie, og kanskje muligheten til et møte med en levende far. For flere blir dette en pinefull stillingskrig som varer livet ut. Ofte overtar barnet et dødsbo der brev og bilder er brent. Alle fortellingene om brente brev, papirer og fotografier gjør tausheten til aktiv ødeleggelse, en slags voldshandlinger mot barnets ønske om å kjenne sin egen historie.

Disse historiene, med all sin smerte og skuffelse over hva mødre gjorde mot barna, gir samtidig et sterkt bilde, nettopp av *mødrenes* situasjon og styrken i det psykiske traumat som drev dem til å avkreve barna sine slike ofre. Fortellingen om Alfhilds nesten 90-årige mor, som etter et liv i taushet, og fortsatt taus, gir datteren et bilde av faren, vitner om mødrener byrde.

Barna sitter igjen med et fravær av minner, og en sorg over alt de aldri vil få vite om far - hva slags menneske han var, hvilket forhold han hadde til moren, kanskje til og med hvordan han så ut eller hva han het. Men tausheten er også et smertefullt nærvær. Gjennom tausheten fikk barna viten om skammen, om at det klebet noe forferdelig både ved dem og mødrener deres. Tausheten fortalte dem at de var annerledes og uverdige. Jeg tror tausheten kan ses på som en egen form for tradering, en tradering av tabu og skam som mange krigsbarn har måttet slåss med gjennom hele livet. I likhet med minner har også tausheten sitt fellesskap som holder den levende. I krigsbarnas tilfelle var dette fellesskapet ofte den aller næreste familien.

Med uttrykket «tidsvitner» tenker vi ofte på mennesker som levde i, og kan vitne om den tida da spesielle hendelser foregikk. Men kanskje er mange «tidsvitner» like viktige som vitner om hvordan disse hendelsene ble husket og tolket i ettertid, og hva *det* har betydd, både for samfunn og for enkeltmennesker. De opprinnelige hendelsene setter gjerne merker, på kropp og sjel. Det gjør også den kollektive erindringen om dem, når dialogen brytes.

Referanser

Litteratur:

Ericsson, Kjersti og Eva Simonsen (2005) *Krigsbarn i fredstid*. Oslo: Universitetsforlaget.

Eriksen, Anne (1995) *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo: Pax forlag

Eriksen, Anne (1999) *Historie, minne, myte*. Oslo: Pax forlag

Soleim, Marianne Neerland (2004) *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945 - antall, organisering, repatriering*. Doktoravhandling. Institutt for historie. Universitetet I Tromsø

Warring, Anette (2005) War, Cultural Loyalty and Gender: Danish Women's Intimate Fraternization.
I Kjersti Ericsson & Eva Simonsen (eds) *Children of World War II. The Hidden Enemy Legacy*.
Oxford: Berg publishers.